TANQIDIY SOTSIOLOGIYA VA UNING ASOSIY TAMOYILLARI

Otajonova Gulshoda G‘ofurjon qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti sotsiologiya yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
otajonovagulshoda8@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20044316

Annotatsiya: Mazkur maqolada tanqidiy sotsiologiyaning kelib chiqishi, mohiyati hamda asosiy tamoyillari yoritilgan. Tanqidiy sotsiologiya ijtimoiy tengsizlik, hukmronlik va adolatsizliklarni tahlil qilish orqali jamiyatda ijobiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirishga intiladi. Bu yondashuvning nazariy asoslari, amaliy ahamiyati va interdisipliner xarakteri maqolada tahlil etilgan. Ushbu yondashuv jamiyatni faqat kuzatish va tushunish bilan cheklanmay, balki uni o‘zgartirishni ham maqsad qiladi. Ushbu maqola orqali tanqidiy sotsiologiyaga kengroq ta'rif berish haqida.
Kalit so‘zlar: tanqidiy sotsiologiya, ijtimoiy tengsizlik, hukmronlik, adolatsizlik, ijobiy o‘zgarishlar, nazariy asoslar, amaliy ahamiyat, interdisipliner xarakter, jamiyatni o‘zgartirish.

Abstract: This article highlights the origin, essence, and main principles of critical sociology. Critical sociology strives to bring about positive changes in society by analyzing social inequality, domination, and injustice. The theoretical foundations, practical significance, and interdisciplinary character of this approach are analyzed in the article. This approach is not limited to merely observing and understanding society, but also aims to transform it. This article aims to provide a broader definition of critical sociology.
Keywords: critical sociology, social inequality, domination, injustice, positive changes, theoretical foundations, practical significance, interdisciplinary character, transformation of society.

Аннотация: В данной статье рассматриваются истоки, сущность и основные принципы критической социологии. Критическая социология стремится к позитивным изменениям в обществе путем анализа социального неравенства, господства и несправедливости. В статье анализируются теоретические основы, практическое значение и междисциплинарный характер этого подхода. Этот подход направлен не только на наблюдение и понимание общества, но и на его изменение. Данная статья призвана дать более широкое определение критической социологии.
Ключевые слова: критическая социология, социальное неравенство, господство, несправедливость, позитивные изменения, теоретические основы, практическое значение, междисциплинарный характер, изменение общества.

Kirish. Tanqidiy sotsiologiya zamonaviy sotsiologiya fanining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u jamiyatni faqat tasvirlash yoki statistik tahlil qilish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy tuzilmalar ortida yotgan hokimiyat munosabatlari, tengsizliklar va mafkuraviy ta’sirlarni chuqur tahlil qilishga qaratilgan ilmiy yondashuv hisoblanadi. Ushbu yo‘nalish XX asrda shakllanib, Karl Marksning sinfiy kurash va kapitalizm tanqidi, Frankfurt maktabi vakillarining ommaviy madaniyat va “madaniy industriya” haqidagi qarashlari hamda keyinchalik Mishel Fuko va Per Burdye kabi olimlarning hokimiyat, bilim va kapital tushunchalariga oid nazariyalari asosida rivojlangan[1]. Tanqidiy sotsiologiyaning asosiy xususiyati shundaki, u jamiyatni neytral tizim sifatida emas, balki doimiy qarama-qarshiliklar va ijtimoiy kurashlar maydoni sifatida ko‘radi. Bu yondashuv iqtisodiy tengsizlik bilan birga madaniy, siyosiy va ramziy shakldagi hukmronliklarni ham tahlil qiladi. Masalan, Burdye nazariyasiga ko‘ra, ta’lim tizimi va madaniy

resurslar jamiyatdagi tengsizlikni qayta ishlab chiqaradi, Fuko esa hokimiyatning faqat davlatda emas, balki barcha ijtimoiy institutlarda mavjud ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, tanqidiy sotsiologiya jamiyatni tushuntirish bilan cheklanmay, uni o'zgartirish va ijtimoiy adolatni ta'minlashga ham intiladi. Shu sababli u nafaqat ilmiy nazariya, balki ijtimoiy fikrlash va tanqidiy tahlil uslubi sifatida ham ahamiyatga ega hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tanqidiy sotsiologiyaning shakllanishi va rivojlanishi bir nechta yirik nazariy maktablar va olimlarning ilmiy merosiga tayanadi. Ushbu yo'nalishning eng asosiy ildizi Karl Marksning jamiyat haqidagi iqtisodiy va tarixiy materializm nazariyasiga borib taqaladi. Marksga ko'ra, jamiyatning rivojlanishi ishlab chiqarish munosabatlari va sinflar o'rtasidagi kurash orqali belgilanishi ta'kidlanadi[2]. Kapitalistik tizimda ishlab chiqarish vositalariga egalik qiluvchi sinf (burjuaziya) va mehnat qiluvchi sinf (proletariat) o'rtasidagi nomutanosiblik ijtimoiy tengsizlikning asosiy manbai sifatida qaraladi. Uning "begonalashuv" konsepsiyasi esa inson mehnat mahsulidan ajralib qolishi va ijtimoiy tizimda o'z o'rnini yo'qotishi muammosini ochib beradi. XX asrda Frankfurt maktabi vakillari - Maks Xorkxaymer, Teodor Adorno, Gerbert Markuze va boshqalar tanqidiy nazariyani yanada rivojlantirib, ijtimoiy hukmronlik faqat iqtisodiy emas, balki madaniy va mafkuraviy shaklda ham mavjudligini ko'rsatdilar. Ularning "madaniy industriya" tushunchasi ommaviy madaniyat, kino, televideniye va reklama orqali jamiyat ongining boshqarilishini ifodalaydi[3]. Bu yondashuvga ko'ra, zamonaviy jamiyatda odamlar erkin tanlov qilayotgandek tuyulsa-da, aslida ular ommaviy madaniyat tomonidan shakllantirilgan ehtiyojlar doirasida harakat qiladi. Yurgen Xabermas tanqidiy sotsiologiyaga kommunikativ harakat nazariyasini kiritib, jamiyatning rivojlanishi uchun erkin va ratsional muloqot muhimligini asoslab berdi[5]. U ijtimoiy muammolarni hal qilishda ochiq muhokama va demokratik dialog markaziy ro'l o'ynashini ta'kidlaydi. Per Burdye esa ijtimoiy tengsizlikni yanada kengroq tahlil qilib, uni faqat iqtisodiy emas, balki madaniy va ramziy shakllarda ham mavjudligini ko'rsatdi. Uning "madaniy kapital", "ijtimoiy kapital" va "ramziy kapital" tushunchalari jamiyatdagi ijtimoiy farqlar ta'lim, tarbiya va madaniy muhit orqali qayta ishlab chiqarilishini tushuntiradi. "Habitus" tushunchasi esa individning fikrlashi va harakatlari uning ijtimoiy muhitiga bog'liqligini ifodalaydi[7]. Mishel Fuko esa hokimiyatni markazlashgan tuzilma sifatida emas, balki jamiyatning barcha qatlamlarida mavjud bo'lgan munosabatlar tizimi sifatida tahlil qiladi. Uning "hokimiyat-bilim" konsepsiyasiga ko'ra, bilim ishlab chiqarish jarayoni doimo hokimiyat bilan bog'liq bo'lib, "haqiqat" sifatida qabul qilinadigan qarashlar ham ijtimoiy tuzilmalar tomonidan shakllantiriladi[6].

Muhokama. Tanqidiy sotsiologiya jamiyatni tahlil qilishda uning yuzaki ko'rinishidan ko'ra chuqurroq, ya'ni yashirin tuzilmalar va munosabatlarni ochib berishga intiladi. Ushbu yondashuvda ijtimoiy tengsizlik tasodifiy hodisa emas, balki jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy tuzilmalari bilan bog'liq tizimli jarayon sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan, jamiyatda mavjud bo'lgan boylik, hokimiyat va imkoniyatlarning notekis taqsimlanishi tanqidiy sotsiologiyaning asosiy tadqiqot obyektlaridan biridir. Iqtisodiy tengsizlik masalasida Marks nazariyasi markaziy o'rin tutadi. Kapitalistik tizimda ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan sinf va mehnat qiluvchi sinf o'rtasidagi tafovut doimiy ravishda ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Bu ziddiyat faqat daromad farqi bilan cheklanmay, balki u ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarida ham o'z aksini topadi. Madaniy hukmronlik masalasida Frankfurt maktabi vakillari muhim tahlillarni ilgari surgan. Ularning fikricha, ommaviy axborot vositalari va reklama sanoati orqali jamiyatda ma'lum qadriyatlar va iste'mol modellari shakllantiriladi[4]. Natijada individlar o'z ehtiyojlarini mustaqil belgilayotgandek tuyulsa-da, aslida ular tizim tomonidan shakllantirilgan ehtiyojlar doirasida harakat qiladi. Per Burdye nazariyasiga ko'ra, ijtimoiy tengsizlik faqat iqtisodiy omillar bilan emas, balki madaniy

va ramziy kapital orqali ham mustahkamlanadi. Ta’lim tizimi, til, madaniy savodxonlik va ijtimoiy muhit jamiyatdagi sinflar o‘rtasidagi farqlarni saqlab qolishda muhim ro‘l o‘ynaydi. Shu sababli tengsizlik avloddan avlodga qayta ishlab chiqariladi. Mishel Fuko esa hokimiyatni jamiyatning barcha darajalarida mavjud bo‘lgan tarqoq tizim sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha, maktab, shifoxona, qamoqxona kabi institutlar inson xatti-harakatlarini nazorat qilish va tartibga solish funksiyasini bajaradi. Bu jarayonda bilim va hokimiyat bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, “haqiqat” tushunchasi ham ijtimoiy konstruksiya sifatida shakllanadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida tanqidiy sotsiologiya yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda, chunki trans milliy korporatsiyalar, raqamli platformalar va global media tizimlari yangi turdagi tengsizliklarni yuzaga keltirmoqda. Bu holat ijtimoiy nazorat va iqtisodiy bog‘liqlikni kuchaytirib, milliy jamiyatlar ichidagi farqlarni ham chuqurlashtirmoqda. Umuman olganda, tanqidiy sotsiologiya jamiyatdagi mavjud jarayonlarni faqat tushuntiribgina qolmay, balki ularning ortida yotgan strukturaviy sabablarni ochib berishga xizmat qiladi va ijtimoiy adolat masalasini markaziy muammo sifatida ko‘rsatadi.

Natija. Tanqidiy sotsiologiya asosidagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlar tasodifiy yoki alohida hodisalar yig‘indisi emas, balki o‘zaro bog‘liq tizimli tuzilmalardan iborat murakkab mexanizmdir[8]. Ushbu yondashuv orqali iqtisodiy, madaniy va siyosiy sohalardagi tengsizliklar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlanadi. Natijada jamiyatda mavjud bo‘lgan boylik va imkoniyatlar notekis taqsimlanishi oddiy farq emas, balki tarixiy shakllangan ijtimoiy tizim mahsuli ekanligi asoslanadi. Tanqidiy sotsiologiya nazariyalari yordamida hokimiyat faqat davlat institutlari bilan cheklanmasligi, balki kundalik hayot, ta’lim, media va madaniyat orqali ham amalga oshirilishi tushuntiriladi. Bu esa ijtimoiy nazoratning yashirin va ko‘p qatlamli ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, jamiyatdagi ideologik ta’sirlar individlarning qaror qabul qilish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Shuningdek, tanqidiy sotsiologiya ijtimoiy o‘zgarishlar uchun nazariy asos yaratadi. U mavjud tizimdagi kamchiliklarni ko‘rsatib berish orqali adolatliroq va tengroq jamiyat qurish zarurligini asoslaydi. Shu sababli ushbu yo‘nalish nafaqat ilmiy tahlil vositasi, balki ijtimoiy islohotlar uchun ham muhim intellektual asos hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tanqidiy sotsiologiya zamonaviy sotsiologiya fanining eng muhim nazariy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u jamiyatni chuqur va kompleks tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuv jamiyatni faqat tashqi ko‘rinish yoki statistik ma’lumotlar orqali emas, balki uning ichki tuzilmalari, hokimiyat munosabatlari va mafkuraviy mexanizmlari orqali tushuntirishga asoslanadi. Natijada ijtimoiy tengsizliklar, hukmronlik shakllari va madaniy ta’sirlar tizimli jarayon sifatida ochib beriladi. Tanqidiy sotsiologiya Marks, Frankfurt maktabi, Fuko va Burdye kabi olimlarning nazariy qarashlariga tayanib, iqtisodiy, madaniy va ramziy omillarni birgalikda tahlil qiladi. Bu esa jamiyatdagi muammolarni biryoqlama emas, balki ko‘p qatlamli va o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘rish imkonini beradi. Ayniqsa, hokimiyatning faqat davlat darajasida emas, balki ta’lim, media va kundalik ijtimoiy amaliyotlarda ham mavjudligi ushbu yondashuvning muhim ilmiy xulosalaridan biridir. Shuningdek, tanqidiy sotsiologiya jamiyatni tushuntirish bilan cheklanmay, uni o‘zgartirishga ham intiladi. U ijtimoiy adolat, teng imkoniyatlar va inson huquqlarini ta’minlashga qaratilgan nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Shu sababli ushbu yo‘nalish nafaqat akademik ahamiyatga ega, balki amaliy ijtimoiy islohotlar uchun ham muhim ilmiy poydevor hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jiyanmuratova Gulnoz. Sotsiologiya tarixi.-T.: Innovatsiya-Ziyo, 2020.- 466 b
2. Karl Marks. Kapital: siyosiy iqtisod tanqidi. 1-jild. Moskva: Davlat siyosiy adabiyot nashriyoti, 1960. - 1152-b

3. Maks Xorkxaymer. An’anaviy va tanqidiy nazariya. Frankfurt: Suhrkamp nashriyoti, 1970. - 188-243-b
4. Teodor Adorno, Maks Xorkxaymer. Ma’rifat dialektikasi: falsafiy parchalari. Amsterdam: Querido nashriyoti, 1947. - 200-b
5. Yurgen Xabermas. Kommunikativ harakat nazariyasi. Frankfurt: Suhrkamp nashriyoti, 1981. - 512-b
6. Mishel Fuko. Nazorat va jazo: qamoqxonaning tug‘ilishi. Parij: Gallimard,
7. 1975. - 300-b
8. Per Burdye. Did va ijtimoiy farqlar tanqidi. Parij: Minyui nashriyoti,
9. 1979. - 640-b
10. Jorj Ritzer. Sotsiologiya nazariyasi. Nyu-York: McGraw-Hill, 2014. - 600-b